

הקדמה

הרשימות המכונסות בספר זה פורסמו בחלקו העליון של העמוד האחרון בעיתון הארץ בכל יום שישי, בין יולי 2005 לנובמבר 2008. מעליהן התנוססה בכל שבוע הכותרת "המילה האחרונה", שתפקידה היה להסביר או להזכיר לקוראי העיתון שזהו "טור", או "מדור", שהופעתו הסדירה משרדת סוג של שגרה, ובמסגרתה אותו כותב מתקשר עם הקוראים ברצף לאורך זמן. למעשה, זה המקום היחיד בעיתון שאליו אמורים הקוראים לפנות אם הם רוצים לדעת מה חשב, הרגיש, חקר – אך בעיקר כתב, שכן איכות הכתוב ואופיו הם כאן ממהות העניין כולו – אותו כותב מסוים. או כותבת, כמובן.

הרגשתי בראשית הדברים את המקום שתפסו הקטעים האלה בעיתון, מכיוון שעבודתו של עיתונאי – וזה מה שהייתי במשך כמעט יובל – היא בעיקרה מילוי מקום. המקום הוא שטח מסוים בתוך עמוד הנייר האוף-ווייט (לא צהוב, חלילה) של העיתון, שעל העיתונאי למלא, על פי תיאום מוקדם עם המערכת. כן, אני יודע שעיתונות היא גם שליחות, וגם תפקיד ציבורי, וגם כלב השמירה של הדמוקרטיה (או הפודל של הרודנות), אבל לאמיתו של דבר היא בראש ובראשונה מילוי מקום.

בעניין הזה, ממש כמו שכתב אותו קופירייטר שרצה לקדם מכירות של פרלינים, "הכל תלוי בטיב המילוי". אלא שעדיף שלא אעסוק כאן בטיב המילוי של "ממלאי המקום" המכונסים כאן – שהרי זה מה שהם היו, ממלאי מקום – כי אין החתום מעיד על התפלספות, וזה גם לא תפקידו. כלומר תפקידי.

וזה המקום להוסיף שבכל חיי כעיתונאי הייתי בעיקר לא רק

הקדמה

"ממלא מקום", אלא גם "ממלא תפקיד". את עיקר עבודתי עשיתי בתפקיד מבקר תיאטרון, תחילה בגלי צה"ל ואחר כך בעיתון הארץ, שבו תפסתי את המקום והתפקיד שמילא לפני ד"ר חיים גמזו המיתולוגי. בשנת 1993 הוטל עלי תפקיד נוסף: עורך של מוסף שבועי ושמו "ספרים", שצורף ממאסר אותה שנה לעיתון הארץ מתוך מטרה שלא הוסתרה כלל: ליצור בישראל מקבילה למוסף הספרים רב היוקרה והייחוד של ניו יורק טיימס. בגרסה הישראלית, שהייתה לי הזכות לייסד ולערוך, הוספנו משהו שלא היה קיים במקור: טור אישי של העורך (אמרתי כבר שזה הייתי אני?) מתחת לקריקטורה בענייני קריאה וספרים של ערן וולקובסקי, שאף עיצב את המוסף. כך, במשך תריסר שנים הייתי ממלא תפקיד (עורך) וממלא מקום (החלק התחתון של עמוד 3) במוסף "ספרים". המקום הכתיב את אורך הקטע המרבי, וכל עיתונאי יודע שאין עורך טוב ואכזר מאשר אורך הקטע הנגזר מן המקום השמור לו. עיתונות הוא מקום מאוד טריטוריאלי. התפקיד הכתיב את הנושאים: ספרים, מילים וכל מה שביניהם, לפנייהם ומאחוריהם.

כשסיימתי בשנת 2005 את תפקידי כעורך "ספרים" נשארתי עם ההרגל להנפיק קטע קצר מדי שבוע בשבוע, ללא מקום שאני צריך למלא, בין שאני רוצה ובין שלא (כן, יש שיקראו לזה התמכרות). הסתובבתי במערכת כל היום וחिפשתי לי מקום. רמי רוטהולץ, שערך אז את חלקו השני – שכלל את המאמרים והכתבות – של עיתון הארץ הציע לי את החלק העליון של העמוד האחרון.

כך מצאתי עצמי, לראשונה בחיי כעיתונאי, ממלא מקום מוגדר בעיתון, מבלי שמילאתי ככותב תפקיד עיתונאי: זה היה מקום שהיה עלי למלא מדי שבוע בשבוע לא כמבקר תיאטרון, שמביע מטעם העיתון את דעתו על הצגות, ולא כעורך המציג לפני הקוראים את הגיליון שערך באותו שבוע, ובמסווה התפקיד מהגג גם הגיגים ספרותיים או אישיים. במשך כשלוש שנים וחצי כתבתי בעיתון הארץ

כ"ממלא מקום עצמי". בכל שבוע כתבתי כ־750 מילים שהודפסו בעיתון ומילאו בו מקום מסוים. והסיבה היחידה לכך הייתה שאני כתבתי אותן. כן, ושהעורכים של הארץ מצאו אותן ראויות לדפוס. את הנושאים הכתיבו היום והשעה, שהרי מדובר בטור בעיתון. אירוע, אדם, מילה או צירופיה שעלו על הדעת בשבוע מסוים שימשו לי עילה או גירוי לאלתור במילים הצולל לתוך משמעות המילה ותולדותיה, או רודף אחרי אסוציאציות, ציטוטים או חוטי מחשבה שהם לעניין, אבל לא ממש לעניין. בעניינים, אבל נהנים לסטות לעניינים אחרים, לא על עצמי, אבל למעשה בעיקר על עצמי, כתיבת תהודה של כל תרבויותי.

למען האמת, לסוגה העיתונאית הזאת, שעל סמך ניסיוני האישי אני מכנה "ממלאי מקום עצמי", יש כבר שם: פליטון, שמקורו בצרפתית: feuilleton, מילולית "עלה קטן", ובהשאלה "דף (של עיתון או ספר) קטן", והוא נטבע בשנת 1800 על ידי עורכי העיתון הצרפתי *Journal des débats*, לציון כתיבה עיתונאית קצרה, איכותית וייחודית, שאינה חדשותית או פוליטית, אלא במופגן תרבותית או בידורית.

מדוע, אם כן, אני כל כך מנסה להתחמק מלהודות שמה שכתבתי כל כך הרבה שנים כעניין שבשגרה (כחמש־עשרה שנים של טור פעם בשבוע, ללא הפסקה אחת, מרתון של כ־800 טורים רצופים) הם "פליטונים"? אולי מפני השם הרע שיצא ל"פליטון" דווקא בעברית, מאז התפרסם ב־1867 בהמליץ הפליטון העברי הראשון של צבי הכהן שרשבסקי תחת הכותרת "עלה נידף" (התרגום המילולי ל"פליטון" הוא למעשה "עלון"), אף על פי שהיו וישנם בעברית פליטוניסטים משוכחים. כך, למשל, כתב הסופר והמסאי אחד העם על הרצל ש"כל דבריו ומעשיו הם רק פליטון גדול ולא יותר...". ואילו הפליטוניסטן דוד פרישמן התרעם כי "המילה 'פליטוניסטן' הייתה בינתיים לשם גנאי פשוט, מין שם־נרדף עם בור, גונב סוסים, פוחז, מזייף־שטרות וכדומה...".

שתי הפסקאות האחרונות מדגימות, כך נדמה לי, חלק מאופיים של "ממלאי המקום" המכונסים כאן, שכן אחד מתחביבי – בתפקידי מטעם עצמי ככתבנו לענייני זוטות אזוטריות – היה להתחקות אחר מקורותיהם של מילים וביטויים המלווים את חיינו, והעשויים, הרבה יותר ממה שאנחנו מוכנים להודות, ממילים וצירופיהן. אותו "עצמי" שבו מילאתי ואני עדיין ממלא את מקומי בעולם, בספר ובעיתון, עשוי ברובו המכריע ממילים. על מידת מקוריותי בעיסוק במילים ומקורותיהן לא לי להעיד.

מספרים שפעם נסחפו שני אנשים בכדור פורח, ונזקקו מאוד למידע שיספר להם היכן הם ורוחם מרחפים בחסדי הרוח. לרגע אחד הנמיך הסל שבו נמצאו מעל פסגה של הר, והם צעקו לאנשים שנראו על הפסגה: "איפה אנחנו?" ושמעו בתגובה את הצעקה: "אתם בסל של כדור פורח!" כשהכדור הפורח המשיך במעופו, אמר אחד האנשים שבסל לרעהו: "האנשים שעל הפסגה הם מתמטיקאים. התשובה שלהם הייתה מדויקת לחלוטין, אך חסרת כל אפשרות של יישום מעשי".

אינני אמנם מתמטיקאי, אך אני יכול להבטיח לכם שהמידע ב"ממלאי המקום" שקובצו כאן הוא מדויק וממוסמך, כמיטב יכולתי וידיעתי, ורובו המכריע, אם לא המוחלט, חסר כל אפשרות של יישום מעשי. רובם מחקרים קטנים, משועשעים, בפרטי טריוויה תרבותית. "טריוויה" בימינו פירושו פרטים חסרי ערך וחשיבות, פרט להיותם נחוצים במהלך משחק חברתי או שעשועון טלוויזיוני. אך ברומא העתיקה "טריוויה" היו שלושה תחומי היסוד של ה־*Artes liberales* שהם המינימום ההכרחי להיות האדם בן תרבות במובנה הרחב ובעל המכנה המשותף הרחב ביותר: דקדוק, היגיון (לוגיקה) ורטוריקה (אמנות הביטוי). הייתי רוצה לקוות שיש ב"ממלאי מקום עצמי" המכונסים כאן מידה של דקדוק שמאפשרת את הבנתם, מידה של היגיון שאינה זועקת במופרכותה המתפתלת, ואיכות רטורית שתגרום לכם לקרוא בהם במידה של הנאה.

הקדמה

לקובץ זה קדמו ארבעה, שבהם כונסו מבחרים מטורי הפתיחה של "ספרים": ספר (שוקן, 1997), עוד ספר (הקיבוץ המאוחד, 2001), ספר הספרים הזמני (ידיעות אחרונות, 2004), הספר האחרון מסוגו (ידיעות אחרונות, 2006).

פרסום המדור "המילה האחרונה", שבו מילאתי את המקום שנמצא לי בעיתון ב"עצמי" הופסק בנובמבר 2008. כיוון שהטבע ונייר העיתון אינם סובלים ריקנות מילאו את אותו מקום אחרים ממני. אם רצף של פרסום טור אישי אינו נקטע במותו של הכותב, מה שלפי מיטב ידיעתי לא קרה במקרה שלי, הרי איכשהו דברים צריכים מתישהו להיגמר, כדי שה"עצמי" של הכותב יוכל להתמלא מחדש.

גם הקדמה צריכה להיגמר מתישהו. מוטב מוקדם מאשר אף פעם.

האני המבקר האלוהי

בכינוס בינלאומי של מבקרי תיאטרון שיוחד לתולדות הביקורת דיברו עמיתי בני עמים אחרים על אבותיהם ואמותיהם הרוחניים. כשהגיע תורי העדפתי לדבר על תולדות הביקורת בשפתי, היא העברית, ומצאתי עדויות למעשים ביקורתיים כבר בראשית ספר בראשית.

בראשית ברא אלוהים את הכול: הוא היה, בראש ובראשונה ובראשית, היוצר הראשון. וכיוון שהוא כל-יכול, הוא גם יוצר רב-תחומי. החומרים שמהם הוא יוצר הם דמיונו חסר הגבולות, ומתוכו הוא מפיק עולם מלא במילה; הוא אדריכל נופים שמימי, הוא בורא אשליות תוך שימוש בחושך ובאור, שלא לדבר על יכולותיו מרחיקות הלכת בתחום האנימציה. הייתי יכול לבסס את כל האמור לעיל בפסוקים המתאימים, אבל אני סומך עליכם שתוכלו למצוא אותם לבד בפרק א בספר בראשית.

בר בבר עם פרץ היצירתיות המדהים מפעיל אלוהים את החוש הביקורתי. מאחר שבשלב זה של הבריאה הוא התודעה היחידה ביקום שיכולה ליישם חשיבה ביקורתית, הוא מגדיר באמצעות הענקת שם את התופעות שאליהן הוא מתייחס, ואחר כך הוא קובע את ערכן היחסי: "ויקרא אלהים ליבשה ארץ, ולמקוה המים קרא ימים, וירא אלהים כי טוב" (בראשית א, י).

הקוראים הביקורתיים יעירו בוודאי שאלוהים נגוע כאן בניגוד אינטרסים מובהק, מפני שהוא מעריך את מעשה ידיו (להתפאר), ולכן הוא אינו אובייקטיבי. לזכותו ייאמר שמעשה ידיו הוא האובייקט היחיד שכלפיו הוא יכול להפעיל את חושי הביקורתיים ברגע זה בתולדות היקום. במבט לעתיד צריך לציין שביחס לעצמו ולמעשיו

אסלה אסלי

בין "את ואני והמלחמה הבאה" של שנת 1968 ל"מלכת אמבטיה" של שנת 1970 כתב חנוך לוין, והציג ב־1969 (בבימויו של דוד לוין), את הקברט "קטשופ". עמוד השדרה של הקברט היה סיבובי שיחות שלום במזרח התיכון. כל הסיבוב השני של השיחות נערך בבית קפה, וכמו המשא ומתן שאנחנו לא מנהלים היום עם הפלסטינים, עסק בנושאים חשובים: מה מזמינים ומי משלם. מכיוון ששרת החוץ בקברט, אמא אבן (בגילומה של תיקי דיין), הגיעה למסקנה ש"כשאני מזמינה זה עגל וכשהוא מזמין אנחנו צמחונים", הייתה לה תגובה הולמת לכל הצעה: "בתחת שלך", מה שגרם לשר החוץ מחמוד ריאד (קובי רכט) להגיב על הצעה להסכים למשא ומתן ב"תסכים בתחת שלך!" המתווך השוודי מטעם האו"ם, גונאר יארינג (טוביה צפיר), סיכם, "תפסו תחת ולא יעזבו אותו".

דומני שחנוך לוין וגונאר יארינג התכוונו לפירוש המילולי של הביטוי עוד לפני שקיבל בלשון הדיבור את המשמעות "נעשו יהירים ומתנשאים". ואני רוצה להיות מילולי עוד יותר ולעסוק ב"תחת" שתפסו המשתמשים בעברית מדוברת, גם באמצעי התקשורת הכתובים, כתרגום למילת היחס האנגלית under. באנגלית יש לזה כיסוי, תרתי משמע, כשמושגים מופשטים המסמלים היררכיה מכסים, כמין שמיכה, את מה שמתחת, ואז הכול הוא under control. אלא שבעברית אפשר, אם צריך – ולמרכה הצער צריך – לדבר על "חקירה באזהרה" (ולא "תחת" אזהרה) ועל "עדות בשבועה" (ולא "תחת" שבועה). אך מה לעשות שהלשון המדוברת מסרבת להיות בשליטה, וכמו כל העולם אנחנו חיים תחת השפעת האנגלית.

כי בניו יורק עלה שיעור המתאבדים בניו יורק באוגוסט, כי כל הפסיכיאטרים נופשים.

במילונים בעברית ובשפות אחרות מצאתי כתוב שזהו מושג מצוי בשימוש בעיקר בתחום התקשורת, לתקופה שבה, כיוון שאין חדשות (כי כולם בחופש ולאף אחד אין כוח), ואין על מה לכתוב, מלעיטים את הקוראים בידיעות בלתי חשובות המרופדות בהרבה מילים, כמו למשל טור על "עונת המלפפונים".

ארבעים שנה, כלומר ארבעים חודשי אוגוסט, הלכו בני ישראל במדבר. מה הפלא שהתאוננו (במדבר יא, ה): "זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם, את הקשאים ואת האבטחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים". פירש רש"י: "הקשאים – הם קוקומברי"ש בלע"ז" (מלפפונים). מתרגמי המלך ג'יימס תרגמו את הקשאים כ־cucumbers ואת האבטיחים כ־melons. האבטיחים היו ביוונית ל־pepones ומשמם הגיעו ללטינית mēlon. תפוח או פרי, ו־pepōn נרתק מלא ובשל, והרי לכם "מלפפון".

במחזהו של חנוך לוין "ההוצאה להורג", מסכים הגיבור, ששמו "כתמים צהובים", להקריב כמעט את כל אברי גופו כדי לחיות. בסוף הוא כבר מבקש את נפשו למות, כדי "למחוק את הבושה". אשה ששמה "חיוכי סתיו" אומרת לו: "להפך, נוסיף עליה קצת. / כי גם עכשיו, / כשכבר ברור לך שהכול היה לשווא / כשכבר ברור לך שתמות, ושום כוח בעולם / לא יציל אותך בעוד רגע מן הקץ; / גם עכשיו אני רוצה שתלך אל מותך הנורא / בזמר עליז וחופשי, וללא שום תמורה".

כתמים צהובים שר: "המלפפון בקיץ כה מתוק, / מתוק הדובדבן בסתיו, בסתיו, / מתוק הדג־מלוח לאדם רעב, / אדם עייף, מתוק לו לשכב. // העולם כל כך שופע מתיקות, / כדור גדול של שוקולד־חלב, חלב, / המלפפון בקיץ כה מתוק, / מתוק הדובדבן בסתיו".

יש הסבורים שמקורו של הביטוי "עונת המלפפונים" בגרמנית או בידיש, כ"עונת המלפפונים החמוצים" (המילונים שבדקתי לא